

סימן לב

מהו ה"מעשה ביהודית" המוזכר לגבי נס חנוכה?

ערב שבת קודש פרשת מקץ תשע"ז

שאלה:

היו באותו הנס, ומובא שם בתוס' (ד"ה שאף הן היו באותו הנס): "פירש רשב"ם **שעיקר הנס היה על ידן**, בפורים ע"י אסתר, בחנוכה ע"י יהודית, בפסח שבזכות צדקניות שבאותו הדור נגאלו". הרי שהרשב"ם, נכדו של רש"י, הבין שהביטוי "אף הן היו באותו הנס" משמעו **שעיקר הנס נעשה על ידן** (ולא היו טפלות לנס של הגברים).

מובא ברשב"ם (מגילה דף ד' ע"א, בתוס' ד"ה שאף הן) שעיקר נס חנוכה נעשה ע"י אישה ששמה יהודית. מיהי אותה יהודית ומה היו מעשיה?

תשובה:

וזאת בניגוד לדברי התוס' בהמשך ("שאף שהן היו בספק ד'להשמיד ולהרוג, וכן בפסח שהיו משועבדות לפרעה במצרים, וכן בחנוכה הגזירה הייתה מאד עליהן"). [ויעויין בהערת הרב עמיחי כנרתי הי"ו (במהדורתו לפרושי רש"י ורשב"ם לפרק ערבי פסחים, ע"פ כתבי יד ודפו"ר, מכון שלמה אומן תשע"ז, עמ' עב, הערה 8), שמקור דברי התוספות מהירושלמי (מגילה פ"ב ה"ה: "בר קפרא אמר צריך לקרותה לפני נשים ולפני קטנים שאף אותם הוּו בספק") ויעויין שם, בעמ' קפח' לנפק"מ הלכתיות אפשריות בין הפירושים].

אמנם בעניין חיוב נשים במגילה רש"י לא כתב כהבנתו בנס חנוכה (עייין שם ד"ה שאף הן היו באותו הנס), וא"כ לשיטתו מסתבר יותר לבאר את דברי ריב"ל שאמר דבריו שנשים חייבות בפורים ובחנוכה ובפסח משום "שאף הן היו באותו הנס" כפירוש זהה לכל ג' המועדים האלו, מאשר לחלק ביניהם ופעם לבאר שהם חוללו את הנס ופעם לבאר שאף עליהן היה את גזירת ההשמדה כרשב"ם, וע"כ רש"י במגילה צ"ע.

א. טעם חיוב נשים בנר חנוכה על פי רש"י ורשב"ם

בגמ' שבת (דף כ"ג ע"א) איתא: "אשה ודאי מדליקה (נר חנוכה) דא"ר יהושע בן לוי: נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס".

לכאורה הביאור הפשוט הוא שגזירות היוונים חלו גם על הנשים, ולכן נס המלחמה שניצחו החשמונאים היה נס לגברים ולנשים כאחד. אבל רש"י (שם ד"ה היו באותו הנס) כתב: "שגזרו יוונים על כל בתולות הנשואות להיבעל לטפסר תחלה ועל יד אשה נעשה הנס". ולכאורה דבריו צריכים עיון, מדוע לא הסתפק רש"י ברישא של דבריו, שהיוונים גזרו על הבתולות, ומדוע חשוב היה לו להוסיף שהנשים היו שותפות אף לנס ההצלה? ועוד, הרי ידוע שהיו עוד גזירות נגד הנשים, כגון גזירת הטבילה במקווה, וא"כ מדוע הזכיר דווקא את גזירת הבתולות הנישואות שיבעלו לטפסר?

שאלה דומה מצאנו על בגמ' במגילה (דף ד' ע"א), שם מובאת דרשתו של ריב"ל על חיוב נשים במקרא מגילה משום "שאף הן

והרדימתו, ואז הרגה אותו, אך אין ראיות שאכן סיפור זה קשור לחנוכה דווקא (כפי שהעיר היעב"ץ במור וקציעה סוף סי' תר"ע). ועוד שרש"י לא הביא זאת, וקשה לומר שרש"י ונכדו הרשב"ם, יחלקו במה חלקן של הנשים בנס חנוכה. אולם בכלבו (סי' מ"ד) משמע (בניגוד למשמע ממגילת יהודית) שהייתה זו יהודית בת יוחנן כה"ג והיא זו שהאכילתו תבשיל של גבינה והרגתו, ולא אחיה, ולכן נהגו לאכול תבשיל גבינה בחנוכה וכ"כ הר"ן בשבת (דף י" ע"א מדפי הריף ד"ה שאף הם) וכן משמע בספר המנהיג (הלכות מגילה עמ' רמ"ט) והובא בהלכה ברמ"א או"ח סי' תר"ע ס"ב בשם י"א.

ג. מעשה ביהודית על פי המדרש וה"יוצרות"

ויותר נראה שכוונת רש"י למעשה ביהודית בתו של יוחנן כהן גדול, שבעקבותיו פרץ המרד ביוונים, כמובא באוצר המדרשים (בית המדרש ח"ה), וכן מופיע במגילת תענית (פ"ו חודש אלול ד"ה בשיבסר ביה נפקו רומאי מן ירושלם):

"ובמה היו מצרים להם מלכי יוון? היו מושיבין קסטריאות בעיירות להיות מענין את הכלות ואחר כך היו נשואות לבעליהן ומנעו את ישראל שלא לשמוח עם נשותיהם... ובת אחת הייתה למתתיהו בן יוחנן הכהן הגדול, וכשהגיע זמנה להינשא בא הקסטריין לטמאה, ולא הניחו אותו, וקנאו מתתיהו ובניו, וגברה ידם על מלכות יוון ונמסרו בידן והרגום. ואת היום שבטלום עשאוהו יום טוב".

תיאור הגזירה והמעשה ביהודית מובא ביתר פירוט ובלשון פיוטית (ויש בו פרטים נוספים

ועוד, שבגמ' פסחים (דף ק"ח ע"ב) כתב רש"י (שם ד"ה שאף הן היו באותו הנס): "כדאמרינן (סוטה דף י"א, ע"ב) בשכר נשים צדקניות שבאותו הדור נגאלו, וכן גבי מקרא מגילה נמי אמרינן הכי דמשום דע"י אסתר נגאלו, וכן גבי נר חנוכה במסכת שבת (דף כ"ג ע"א)". וכן כתב הרשב"ם בפסחים (שם ד"ה שאף הן היו באותו הנס) "דאמר במסכת סוטה (דף י"א ע"ב) בשכר נשים צדקניות, שהיו באותו הדור נגאלו וכן גבי מקרא מגילה אמר הכי משום דעל ידי אסתר הוה וכן גבי חנוכה במסכת שבת דף כ"ג ע"א) לשון מורינו הלוי".

וא"כ דעת רש"י ורשב"ם בפסחים זהה לדעתם לגבי חיוב חנוכה במסכת שבת, שנשים חייבות בהן משום שהן חוללו את הנס, וקשה על פרש"י במגילה אמאי חרג מפירושו? וצ"ע.

ב. מעשה ביהודית על פי ספרים חיצוניים

לגבי פורים פשוט וברור שהנס נעשה על ידי אישה. גם לגבי פסח הדבר מבוא במפורש במדרש ש"בזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל ממצרים" (סוטה י"א ע"ב) ואילולי הנשים לא הייתה ילודה וא"כ הן הגורמות לגאולה. אך לגבי חנוכה לא נאמר בפורש איזה נס נעשה על ידי אישה.

התוס' במגילה (שם) כתבו בשם הרשב"ם שבחנוכה עיקר הנס היה ע"י יהודית. אך סתמו דבריהם ולא פירשו במה מדובר ומיהי אותה "יהודית".

יש שרצו לומר שכוונתם למסופר במגילת יהודית, מן הכתבים החיצוניים, שם מסופר על אישה בשם יהודית שהאכילה את שר הצבא היווני הליפורנס מאכלי חלב

תחילה לגזירה (מן הסתם מטעמי אונס, "אשה קרקע עולם" ועוד), ובת חשמונאי ביום חתונתה לא הסכימה להיכנע לדבר זה ודרשה מאחיה לצאת להילחם על כבודן וטהרתן של בנות ישראל. כתוצאה ממעשה זה, אחיה הבינו שטעו בכניעתם לגזירה, ובאו ללוות אותה כביכול למושל כדי שיבעלנה, ותוך כדי שמביאים אותה, לקחו אשה שהיתה מונחת בחדר, וערפו בה את ראשו של ההגמון, וכך החל המרד.

ד. כוונת רש"י ורשב"ם למעשה המובא במדרש וב"יוצרות"

נראה שרש"י הכיר את המדרשים שעליו התבסס רבי מנחם בפיוטו ה"יוצרות" הנ"ל ולכן חיבר בין הדברים. דהיינו: כשרש"י ביאר את דברי ריב"ל שששים חייבות בנר חנוכה מפני "שאף הן היו באותו הנס" פירש שהכוונה היא: שהן חוללו את הנס, וכוונתו למעשה ביהודית.

ולכאורה היה אפשר להבין שרש"י נקט תרתי: א. שעליהן הייתה הגזירה, שבתולה הנשאת תבעל להגמון תחילה, וכפי שכתב במגילה (דף ד' ע"א ד"ה שאף הן היו באותו הנס) "שאף על הנשים גזר המן להשמיד להרוג ולאבד מנער ועד זקן טף ונשים וגו'". ב. שהנס נעשה ע"י אשה, שיהודית היתה זו שעוררה את המרד. אלא שאז קשה, א"כ איזה נס נעשה ע"י אשה בחנוכה, ומדוע רש"י אינו מבאר זאת.

אך עפ"י פיוט ה"יוצרות" נראה בברור

שמקורם במדרשים קדומים יותר שאינם לפנינו) ב"יוצרות" של שבת חנוכה בפיוט המיוחס לרבי מנחם בר' מכיר,⁸ שנהגו יהודי אשכנז לאומרו בתפילת חנוכה:

"יזמו לעשות נבלה ארוסה בטרם תנשא לשכב את בת יעקב וכן לא יעשה... כנס אלעזר חנה בת סגנים וחורים. כינס אנשי המקום למשתה שמנים מובחרים כי כן יעשו הבחורים. לעיני הקרואים יעלת חן ראשה פרעה, ליינה מסכה בדמעה על אודות הרעה, וכתונת הפסים אשר עליה קרעה. מלל יהודה אחיה: חנה למה תבכי, מה לך איפוא כשכורה תשתוחחי ותשתפכי. ותאמר לא אדוני אשה קשת רוח אנכי. נבל פן יתעולל בי ביום חופתי. נמצאתי מחללת את אבי ומוצאת לשרפתי. ואני אנה אוליך את חרפתי... ויכר יהודה ויאמר צדקה. עצה הבו לכם בקנאת עושה נוראים. עמדו השרים משחו מגן חטא יראים, ויחרדו ויקומו כל הקרואים. פצו חזק ונתחזק בעד עמנו ומשפחותינו, פן תחללנה בנותינו ויתערבו בנו משחיתנו. ויאמרו: הכוונה יעשה את אחותינו. צבאו פתח ארמון הגמון מעדן נבל וכלי. צהל לקראתם ואמר בואו לברכה אלי. ויקרא הוציאו כל איש מעלי. קפץ יהודה ואחיו במרמה כבאים לחתוננו, קרב ולקח אשה העומדת לפניו לשטנו, ויתקעה בבטנו... שלטו היהודים בשונאיהם". וכו'.

המקורות הנ"ל קושרים בפירוש בין הגזרה של כל הנשאת תיבעל להגמון תחילה ובין נס חנוכה. על פי המתואר בהם עמ"י נכנע

א. ר' מנחם ב"ר מכיר היה נין אחיו של רבינו גרשום מאור הגולה ותלמידו של ר' יצחק בר' יהודה, שהיה ג"כ מורו של רש"י. הוא ואחיו הם מחברי קובץ תשובות וליקוטי הלכות "מעשה המכירי", שהרבה מבית מדרשו של רש"י השתמשו בו כגון ספר הפרדס וספר האורה. הוא חי בשנות מסעי הצלב (בשנת תתנ"ו), ואף כתב עליהן קינה – "אבל אעורר".

צניעותו וטהרתו ושמירת קדושתו של בנות ישראל וכך היו תוצאותיו.

ואם נכונים דברינו, א"כ נראה שהרשב"ם שהובא בתוס', ואף בגמ' פסחים (דף ק"ח ע"ב), התכוון לדברי רש"י. וכך מסתבר, שהרי לא מסתבר שנכדו של רש"י יחלוק עליו בעניין מציאותי מהו הנס שהתרחש ע"י אשה בחנוכה. שהרי שניהם הכירו את אותו מדרש. (לא ברור אם אותו פיוט "יוצרות" היה כבר במקומם אך את מקור הפיוט ידע רש"י ונכדו הרשב"ם).

ואכן, ברשב"ם בפסחים (שם) לא פירט איזה נס נעשה ע"י אשה בחנוכה, אלא רק כתב (שם ד"ה שאף הן היו) "וכן גבי חנוכה במס' שבת (דף כ"ג ע"א) לשון מורינו הלוי". וא"כ מן הסתם זה כדעת רש"י הנ"ל.

ולפי אותם פירושים, שפירשו את דברי הרשב"ם המובאים בתוספות "בחנוכה ע"י יהודית" כמתייחסים למעשה ביהודית המובא בספרים חיצוניים, א"כ צריך לומר שהרשב"ם חולק על רש"י, או מוסיף על דבריו, וכאמור, אין זה מסתבר.

וכן משמע שהבין כן הקיצור שו"ע לגר"ש גנצפריד זצ"ל שכתב (בסי' קל"ט ס"ג): "הנשים נוהגות שלא לעשות מלאכה כל זמן שהנרות שבבית דולקות ואין להקל להם. והטעם, שהנשים מחמירות יותר, מפני שהגזירה הייתה קשה על בנות ישראל, שגזרו בתולה הנשאת תבעל להגמון תחילה. ועוד, מפני שהנס נעשה ע"י אשה; בת יוחנן, כה"ג, היתה יפת תואר מאד, ובקשה המלך הצורר שתשכב עמו, ואמרה לו שתמלא בקשתו, והאכילתו תבשילי גבינה, כדי שיצמא וישתה יין וישתכר ויישן וירדם. וכן היה, וחתכה את ראשו והביאתו לירושלים.

רש"י התכוון לעניין אחד, בגזירה של כל הבתולות הנישאות יבעלו להגמון תחילה, הייתה אחת, חנה בת מתתיהו שלא הסכימה להיכנע לגזירה זו, וקרעה בגדיה בחתונתה בכדי להבהיל ולעורר את אחיה לצאת למלחמה על גזירה נוראה זו. ובעקבות מעשה זה, אכן אחיה החלו במרד הראשון והרגו את ההגמון בהערמה, כאלו באים להביא את אחותם שתבעל לו. ובהנחה שהמדרשים מפורסמים, א"כ ברור שדברי רש"י הם כדברי הרשב"ם שעיקר הנס היה ע"י יהודית.

ואכן, המתבונן בדברי הרשב"ם (שהובאו בתוס' במגילה לעיל) יוכח שלכל שלוש המקומות שלגביהם הוזכר שהנס נעשה על ידי אישה – פסח פורים וחנוכה – יש מכנה משותף: שבכולם מעשה הגבורה של הנשים נראה למראית עין כמעשה הפוגע בצניעות, אך הוא נבע מקדושה וממניעים טהורים למען הצניעות. במצרים נשות ישראל עוררו את בעליהן והגבירו את תאוותם ובכך הגבירו את הילודה. ולכאורה דבר זה נראה היפך הוראת חז"ל על הפסוק "והוא ימשול בך", שממנו למדו שדרך ארץ היא שאין האשה תובעת את בעלה לתשמיש בפיה (עיי' רש"י בראשית ג' ט"ז ד"ה ואל אישך תשוקתך), ואעפ"כ עשו זאת אותן הנשים לשם שמיים, למען המשכו של עמ"י, ובזכות מעשיהן זכינו להיגאל. וכמו כן אסתר מסרה את עצמה ברצונה לאחשוורוש, אך מכיוון שעשתה זאת למען הצלת כלל ישראל הותר הדבר עפ"י דין (עיי' תוס' סנהדרין דף ע"ד ע"ב ד"ה והא אסתר וכן שו"ת מהרי"ק סי' קס"ז). וכן חנה בת יוחנן החשמונאי שפרעה ברבים את צניעות גופה, אף שלכאורה זו פגיעה בצניעות, אך הדבר נעשה כל כולו למען

ולפי"ז, השם יהודית הינו כינוי לחנה בת חשמונאי. ועפ"י דברינו אלו, רש"י ונכדו הרשב"ם התכוונו לאותה אשה ולאותו מעשה (ובכך צמצמנו מחלוקת ראשונים שלא לצורך, ואף הכלבו והר"ן יכולים להתפרש כרש"י והרשב"ם, ורק חלוקים בנושא האם חנה המכונה יהודית הרגה את ההגמון או אחיה החשמונאים). ובכך ברור ג"כ מדוע דווקא הנשים נהגו שלא לעשות מלאכה בשעת הדלקת הנרות, להזכיר שנס החנוכה החל ע"י אשה. (ועיין ברוקח בפירוש על הניסים שבו כותב במפורש שמעשה יהודית ואלפורני אינו קשור ישירות לחנוכה אולם אנו מודים גם על נס זה בחנוכה וכפי שכתב "מסרת גיבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים – הם היוונים וגם חבורת אלפורני" וביאר זאת ה'בן איש חי' (שנה א' פרשת וישב סעיף כ"ד): "ונס זה נעשה קודם נס העיקרי של חנוכה בכמה שנים, אך הואיל ואותו אויב היה ממלכי יון וגם הוא היה רוצה להעבירם על דת לכך עושין לנס זה ג"כ זכר בימי חנוכה".

אלא שלפי דברינו בפירוש רש"י והרשב"ם ו'היוצרות' קשה מה העניין למנהג שהביא הרמ"א לאכול מאכלי חלב בחנוכה, והרי אחי חנה החשמונאים הם הרגו את המושל מבלי להרדימו? ונראה ליישב עפ"י הבן איש חי (שם) וז"ל: "ונראה לי בס"ד לרמוז טעם בחלב לשלשה מצוות שגזרו (היוונים) לבטלם שהם: חודש, שבת, מילה, ומסרו ישראל עצמן עליהם, דאות ח' דחלב הוא אות ראשונה של חודש, ואות ב' דחלב הוא אות שנייה של שבת, ואות ל' דחלב הוא אות שלישי של מילה" ובכך רש"י והרשב"ם תואמים את הפיוט ה'יוצרות' של רבי מנחם ב"ר מכיר ואין זה סותר את המנהג לאכול

וכראות שר צבאם, כי אבד מלכם, וינוסו". עיי"ש. וא"כ משמע שהבין שאלו ב' דברים שונים וכתוצאה מכך התווסף לנשים מנהג ייחודי בחנוכה שהגברים לא חייבים בו.

אך מכיוון שגרסה זו של המעשה ביהודית סותרת את האמור במדרש (וביוצרות), מסתבר יותר שרש"י והרשב"ם התכוונו שעיקר נס חנוכה הידוע, כלומר המרד של החשמונאים ביוונים, החל על ידי אישה כפי שביארנו.

ה. שם האישה – יהודית או חנה?

אלא שאם אכן נכונים דברינו, א"כ קשה, שהרי במדרש המובא ביוצרות בת חשמונאי קרויה חנה ואילו בתוס' בשם הרשב"ם היא קרויה יהודית!

ונראה ליישב עפ"י דברי ה'יוצרות', שבמעשה חנה בחתונתה כתוב "לעיני הקרואים יעלת חן ראשה פרעה... וכתונת פסים אשר עליה קרעה", וכידוע פריעת ראש אשה נקראת "דת יהודית" (כתובות דף ע"ב ע"א במשנה: ואיזהו דת יהודית יוצאה וראשה פרוע"), ולכאורה בת חשמונאי בחתונתה פרעה את ראשה ועברה על דת יהודית, אך היא לא עשתה זאת מחוסר צניעות, בכדי לעבור על דת יהודית, אלא אדרבה – עשתה זאת לשם הדת היהודית, לשם צניעותן וטהרתן של בנות ישראל, וא"כ נחשבת חנה ללוחמת למען יהדותן וקדושתן של בנות ישראל, וע"כ מכונה בשם יהודית, לאמור – היא נלחמה למען יהדותן של בנות ישראל, והיא זו שחוללה את נס חנוכה.

(עוד ייתכן לומר, שהיה לחנה בת חשמונאי כמה שמות כפי שמצאנו בכמה מקומות בחז"ל שיש מספר שמות לאדם אחד כמשה ויתרו ועוד.)

מהו ה"מעשה ביהודית" המוזכר לגבי נס חנוכה? | שיז

מאכלי חלב. אך גם בלא"ה אין זו קושייה גדולה כ"כ, שהרי הרמ"א כתב מנהג זה רק בשם "י"א שיש לאכול גבינה בחנוכה לפי שהנס נעשה בחלב וכו'", שזה לדעת הכלבו והר"ן. אך לרש"י והרשב"ם, אה"נ שאין עניין למנהג זה. כנלע"ד.